

ԵՐԱՆՈՒՀԻ ՄԵԼԻՔ-ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ

ԱՍՏՂԻԿ ԴԻՑՈՒՀՈՒ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԻ ՎԱՅՐԵՐԸ

Հայոց հնագույն առասպելածիսական համակարգում Աստղիկը գլխավոր աստվածություններից մեկն է: Նրա անունը բազմիցս արձանագրվել է հայ պատմիչների և այլ մատենագիրների երկերում¹: Հիշատակվել են մի շարք կարևոր հանգամանքներ, որոնք կապված են նրա պաշտամունքի և գործառնական հատկանիշների հետ:

Աստղիկի պաշտամունքը բավականին տարածում ուներ ինչ հեթանոսական Հայաստանում: Ընդհանուր է, այն որոշ չափով սահմանափակված էր, քանի որ մեջտեղ էր եկել Աքեմենյան և Արշակունյաց շրջանների Անահիտը՝ պետական դիցարանի աստվածուհին, և Աստղիկի շատ գծեր, բնականաբար, պիտի փոխանցվեին նրան: Եվ, այդուհանդերձ, Աստղիկը սիրված էր ամենուր:

Աստղիկի անվան և պաշտամունքի հետքեր ենք գտնում պատմական Հայաստանի շատ կողմերում, բազմաթիվ տեղանունների մեջ: Տեղանուններից հատկապես մեծ կարևորություն են ստանում լեռները (Աստղաբերդ, Աստղունք, Աստղաբլուր), որոնց վրա տեղադրվել են մեհյանները, բազիլիկները և բերդերը: Պաշտամունքային այդ սահմանափակ գոտիները տեղադրված են Վանա լճի արևմտյան և հյուսիս-արևմտյան (Տարոն, Հաշտյանք, Քղի), ինչպես նաև արևելյան ու հարավ-արևելյան ափերին (Տոսպ, Անձևացիք): Գլխավորապես այդ զավառներում են գտնվել Աստղիկի սրբավայրերը՝ համաձայն մատենագրական տեղեկությունների: Մնացած տեղանունները, որոնց հիմքում ընկած են Աստղ-Աստղիկ հիմքերը, թեև կրում են դիցուհու անունը, այնուամենայնիվ դրանց պաշտամունքային դերի մասին դատել անկարելի է:

Հայկական հեթանոսական բոլոր սրբավայրերից առանձնանում էր Տարոնն իր Աշտիշատ ավանով, որը տեղադրվում է Արևելյան Եփրատի կամ Արածանի գետի աջ ափին բարձրացող Քարքե լեռան վրա: Արշակունիների օրոք ավանը պատկանում էր Վահունի քրմական տոհմին: Տիգրան Բ-ի օրոք զավառը սրբավայրի հետ միասին խլվում է նրանցից և դրվում արքունիքի ուղղակի հպատակության տակ:

¹ Աստղիկը հիշատակվում է Մովսես Խորենացու, Ագաթանգեղոսի, Թովմա Արծրունու, Հովհան Մամիկոնյանի, Միքայել Ասրուու, Փիլոն Եբրայեցու, Գրիգոր Մագիստրոսի երկերում, ինչպես նաև «Թայամարոք» և «Տոմարպատման» մատյաններում:

Ահա այստեղ՝ Ամառիտի և Վահագմի (որի տարփածուն, հարսը և կինն է համարվել Աստղիկը) մեհյանների կողքին գտնվում էր նաև Աստղիկի գլխավոր մեհյանը. «...երրորդ՝ մեհեանն անուամեալ Աստղկան դից, Սենեակ Վահագմի կարդացեալ, որ է ըստ լուսակամին Ափրողիտեա»²:

Պատմիչը բացատրում է, որ պաշտոնապես մեհյանը կոչվում էր «Սենեակ Վահագմի», բայց ժողովուրդն այն ըստ ավանդույթի անվանում էր Աստղիկ դիցուհու անվամբ: Հենց թեկուզ այդ փաստը խոսում է Աստղիկի՝ սիրված աստվածուհի լինելու մասին: Գուցե պատճառներից մեկն էլ դա էր, որ Գրիգոր Լուսավորիչն այդ նույն տեղում հիմնեց առաջին սուրբ եկեղեցին՝ կործանելով Վահագմի (Հերակլեսի) մեհյանի բազիլիկները³:

Պատմահայր Մ. Խորենացին նշում է, թե ինչպես Արտաշես Ա-ն և նրա որդի Տիգրան Բ-ն Հունաստանից և Փոքր Ասիայից Հայաստան են բերում անտիկ արվեստի մի քանի քանդակներ և հանձնում Վահագմի քրմական տոհմի տնօրինությանը: Դրանց թվում. «...զՀերակլայն գառնապատկերն... զՎահագմ յիւրեանց վարկանելով նախնի, կանգնեցին ի Տաքոն, յիւրեանց սեպհական գեղն լԱշտիշատ»⁴, իսկ Ափրողիտեի արձանը իբրև Հերակլեսի տարփածուի՝ կանգնեցնում են հենց Հերակլեսի արձանի մոտ՝ «...Ափրողիտայ ըզպատկերն իբրև Երակղեայ տարփավորի՝ առ նորին պատկերին Երակղեայ հրամայեաց կանգնել լաշտից տեղիսն»⁵: Մ. Խորենացու այս վկայությունը գալիս էր լրացնելու Ագաթանգեղոսի տեղեկությունները:

1971 թ. Բ. Առաքելյանի ղեկավարած հնագիտական արշավախմբի ուժերով, Արտաշատի պեղումների ժամանակ հայտնաբերված կնոջ մարմարե արձանը, որն իր ոճական առանձնահատկություններով և արվեստի նրբագեղությամբ բնորոշ էր հելլենիստական դարաշրջանի Աֆրողիտե դիցուհու պատկերաքանդակներին, հավանորեն պատկանում է Մ. Խորենացու վկայած Հայաստան բերված Հունական աստվածների՝ Ջևսի, Աթենասի, Արտեմիսի, Աֆրողիտեի, Հերակլեսի, Հեփեստոսի արձանների թվին⁶, որոնք հարմարեցվելով և համապատասխանեցնելով հայկական հեթանոսական պանթեոնի աստվածներին, տեղադրվեցին նրանց տաճարներում:

² Ագաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1914, էջ 411:

³ Փավստոս Բուզանդ, Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1968, III, ԺԴ, էջ 95: Ագաթանգեղոսի վկայությամբ Գ. Լուսավորիչը Հունաստանից բերել էր Ս. Հովհաննեսի և Աթանագինես մախավկայի մատուցները և ցանկանում էր գերեզմանել Վահագմյան մեհյանի տեղում, սակայն, Տիրոջ կամքով, մատուց են կառուցում և թաղում մեհյանից ոչ հեռու, Քարքե լեռան լանջին և ապա «տեղումնական խաչի» ուժով տապալում բազիլիկների ողջ շինությունները (տե՛ս Ագաթանգեղոս, էջ 411-412):

⁴ Մովսեսի Խորենացույ Մատնագրութիւն, Պատմութիւն Հայոց, Վնեստիկ, 1865, էջ 84:

⁵ Ամր, էջ 88:

⁶ Բ. Առաքելյան, Արտաշատ, 1970-1971 թթ. հնագիտական պեղումների հիմնական արդյունքները (ոռուերեն), Երևան, էջ 42:

Արտաշատի այդ պեղումները արգասավորվել են մաս մանրաքանդակ արձանիկների հայտնաբերմամբ, որոնք կերպավորում են լոգանքի պատրաստվող մերկացող կնոջ և պատկերում են Աստղիկ դիցուհուն⁷: Այս և տերակոտի մի քանի արձանիկները՝ Աֆրոդիտե և Աստղիկ դիցուհիներին պատկերող, իրենց մշակմամբ և արվեստի մրբագեղությամբ մույնպես հիշեցնում էին Հունաստանի հելլենիստական դարաշրջանի քանդակագործությունը և համարվում էին Պրաքսիտելի ու մրադարոցի պատկանող ստեղծագործությունների ազդեցությամբ ստեղծված:

Մ. Խորենացու բերած մեկ այլ ավանդության համաձայն՝ Տարոնի տերերն են համարվել Նոյ-Քսիսությունսի որդիներն ու դուստրը՝ ջրհեղեղից հետո ծնված Աստղիկը⁸: Նա էր, որ պատմահոր վկայությամբ՝ հաշտեցնում է գտնված եղբայրների՝ Սեմի դեմ ըմբոստացած Քամին և Հաբեթին: Նա էր, որ զավառի Մակունք գետի մոտ, ըստ ժողովրդական ավանդության կառուցել է տալիս Աստղաբերդը՝ իր եղբոր՝ Զրվանի (որ մույն Սեմն էր) «ապահովության» համար: Եվ, վերջապես, Աստղիկն էր մաս իր այդ եղբոր որդիների փրկիչը, որոնցից կրոսներագույնի՝ Տարբանի անունով էլ անվանակոչվել է Տարոնը⁹:

Աստղիկը Տարոնում այնքան մեծ ժողովրդականություն էր վայելում, որ բուն սրբավայրերից բացի մրա անունով են կոչվել բազմաթիվ բերդեր, լեռնագագաթներ, գետեր և շենքեր: Դրանց մասին հիշատակություններ են պահպանվել ինչպես պատմիչների երկերում, այնպես էլ ժողովրդական բանավոր ավանդազրույցներում:

Գրավոր աղբյուրներում ավանդված վկայություններից բացի Աստղիկ դիցուհու մասին բանավոր մի գողտրիկ ավանդություն էր պահպանվել Տարոն աշխարհում, որը գրի է առել Գարեգին Վարդապետ Սրվանձտյանցը անցյալ դարավերջին. «Եփրատը երբ Մշո դաշտը կտնե, կնճան սարերում մեջ զարնվելով քարերում մեղ կիրճով մը սղմվելով գու՛ռ գու՛ռ ձայն մը կարձակե. և այդ տեղը կկոչվի Գուռ-գուռա, ուր Աստղիկի լոգարանն է եղեր: Եվ քանզի գիշերները լվացվելու սովորություն ունեւր Աստղիկը, Դաղոնաց սարին վրա մեծ կրակ կվառեին տարփավոր կտրիճները, որի լուսով կդիտեին Աստղիկի չքնաղ գեղեցկությունը, հմարած է Աստղիկ, որ մշուշ պատեւ այն ամբողջ միջավայրը, այսինքն՝ Մշո դաշտը ծագաց ի ծագս, թե ամառն, թե ձմեռն, մինչ ի ծունկս սարերում, որով անհմարին կը լինի որ-կիցն կողմի լեռներեն տեսնվի: Եվ գուցե այս շարունակ և թանձր մշուշեն այդ երկիրը կոչված լինի Մուշ: Արդեւ բնակիչք այս երկտող հանգներզը կերգեն.

⁷ Ժ. Խաչատրյան, Ամսիկ շրջանի կորոպաստիկան, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1977, № 5:

⁸ Մովսէսի Խորենացոյ Մատնագրութիւն, Պատմութիւն Հայոց, էջ 16: Պատմիչը հենվում է Բերդյան Սիրիլյայի հաղորդած տվյալների վրա:

⁹ Ամր, էջ 16:

Մշու սարեր մշուշ է,
Իր հողն ու ջուր անուշ է»¹⁰:

Աստղիկ դիցուհու մասին անգնահատելի տեղեկություններ է հաղորդում պատմաճայր Խորենացին, մասնավորապես, նկարագրելով նրա սրբատեղիներից մեկը, որ գտնվում էր Անձնացիք գավառի Պաղատ կոչված լեռան գագաթին. «...ի գլուխ լերինն Պաղատոյ, զոր ասէին սաստիկ յոյժ ի մեա լեալ դիւացն տուն Արամազդայ եւ Աստղկայ մեծարեին: Եւ յաճախ պաշտամամբք տօն կարդային, որ է Պաղատ»¹¹: Պաղատ լեռան ճշված տաճարներում հին ժամանակներում մեծ տոնախմբություններ են կատարվել և Աստղիկի հետ միասին երկրպագվել է Արամազդը: Այսպիսով, Աստղիկն այդտեղ պաշտվել է հատուկ տոնակատարությամբ, որ կրել է Պաղատ անունը: Դժբախտաբար, այդ տոնի մասին տեղեկություններ չեն պահպանվել: Ըստ երևույթին, տոնի անունը կապված է հայերեն *պաղատիչ* բառի հետ, եթե մանավանդ նկատի առնենք, որ լեռնագագաթները (հմմտ. Թաբոր) հնուց ի վեր հայտնի են եղել որպես աղոթատեղիներ, քանի որ ըստ նախնիների հավատալիքի՝ Աստված այդտեղ, կարծես, ավելի «հասանելի» էր դառնում կամ մարդիկ ավելի էին մոտենում նրան՝ Բարձրյալին:

Այսպիսով, պարզվում է, որ Աշտիշատը և Պաղատ լեռն այն սրբավայրերն են, որտեղ հատուկ պաշտամունքի է արժանացել Աստղիկ դիցուհին հելլենիստական դարաշրջանում:

Դիցուհու մի քանի այլ սրբատեղիներ են հայտնի Տարոն գավառի սահմաններից դուրս: Այդպիսի սրբատեղիների հետքեր են պահպանվել Քդի գետի վերին հոսանքի շրջանում, որտեղ ըստ ավանդության, Ս. Գևորգ եկեղեցու տեղում, հնագույն ժամանակներում, հիշատակվել է Աստղիկ դիցուհուն նվիրված մեհյան (այն հետագայում եկեղեցու էր վերածված առանց էական փոփոխությունների): Ի դեպ, Քդիի վտակը, որի ափին գտնվելիս է եղել սրբավայրը՝ հայտնի է Աստղաբերդ անվամբ, իսկ քիչ հեռվում գտնվել է նաև նույնանուն գյուղը և բերդը¹²:

Թերևս, մյուս ճշմանվոր սրբավայրը, որտեղ երկրպագել են Աստղիկին՝ Տոսպ գավառի Արտամետ դաստակերտն է: Թովմա Արծրունին նկարագրում է Արտամետը՝ Արտաշեսի հիմնած քաղաքը, որի մերձակայքում՝ փոքր ու զոգաձև մի եռանյուղ հովտում, նա փորվածքի ձևով կառուցում է բարձրաբերձ մի աշտարակ և նրա վրա շինում Աստղիկի բազիլը ու մի փոքր հեռվում նաև գանձատունը. «...ի մէջ երեքարմատեան զոգաձեւ հովտին փոքու, որ յերից բլրոցն խոնարհի՝ շինէ աշտա-

¹⁰ Գ. Սրվանձաթյան, Գրոց ու Բրոց, Կոստանդնուպոլիս, 1874, էջ 97:

¹¹ Մովսէսի Խորենացոյ Մատենագրութիւն, Պատմութիւն Սրբոյ Հոփսիսմեանց, Վննետիկ, 1865, էջ 301:

¹² Տե՛ս Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Երևան, 1986, հ.1, էջ 342-346:

րակ բարձրաբերձ փորձառու միջոցառում էր, եւ ի վերայ մորա կանգնէ զԱստղկեան պատկերն եւ մօտ մորա զտուն զանձու պաշտպանութեան կողմն»¹³։ Այդ վայրերն են եղել Արտաշէս Բ-ի և մանավանդ մորա կնոջ՝ Սաթենիկի սիրոված զքոսատեղիները։ Սաթենիկի սիրո մասին՝ համոզեալ Աստղիկը, ասելով է, որ մա չկարողացաւ ազատվել Աստղիկի պաշտամունքից անգամ քրիստոնեայան ընդունումից հետո ու շարունակում էր երկրպագել մեր այս աստվածուհուն և զքոսատեղի էր ընտրել մորա արձանի ու մեհյանի ստորոտները¹⁴։ Թովմա Արծրունու այս մանրագին նկարագրությունը լրացնում է այլ աղբյուրներում հանդիպող Արտամետ քաղաքի մասին տեղեկությունները ևս և օգնում է պատկերացնել, թե ինչ էին իրենցից ներկայացնում հին մեհենատեղիները։

Ղ. Ալիշանի «Հին հավատքում...» բերվում է մահ XIII դարի մատենագիր Վանական Վարդապետի այն վկայությունը, ըստ որի Գրիգոր Լուսավորչի կողմից հեթանոսական տաճարների ավերման և աստվածների տոների խափանման ժամանակ խաթարվել է մահ Աստղիկին նվիրված Վարդապետի տունը¹⁵։

Նույն զավառի տարածքում՝ Վարազա լեռան վրա գործել է մահ մի այլ կուստուն, որին կից եղել է Աստղկան բերդը¹⁶ (Աստղաբերդ)։ Այդտեղ, մինչև մեր ժամանակները մշտնապես էին քարակերտ պատերի հետքեր, որոնք, հավանաբար, վաղեմի մեհյանի մնացորդներն են։

«Պատմութիւն Տարօնոյ» գրքի հեղինակը՝ Հովհան Մամիկոնյանը, վկայում է դիցուհու սրբավայրերից ևս մեկի մասին։ Նա պատմում է, թե ինչպես խոսարվել քրոջ որդուն՝ Միհրանին ուղարկում է Տարօնի կողմերը երեսուն հազարանոց զորքով՝ տեղի մեհյանները կործանելու առաջադրանքով։ Եվ երբ մահը հասնում են Հաշտենից կողմերը և մոտենում են Արծան բնակավայրին, այնտեղ գտնում են մի բազին ու մահ վրա գրառված խոսքերը կարդալուց հետո, անմիջապես որոշում են կործանել այն¹⁷։

Աստղիկի սրբավայրերի ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս եզրակացնելու, որ պաշտամունքային բուն կենտրոնը եղել է Տարօնը, մասնավորապես, ինքնակցան սրբատեղին, որտեղ քրիստոնեական շրջանում հիմնադրվեց Աշտիշատի Ս. Կարապետ վանական համալիրը։ Այդտեղից պաշտամունքը տարածվել է դեպի հյուսիս՝ Քղի, արևմուտք՝ Հաշտյանք, արևելք ու հարավ-արևելք՝ Տոսպ և Անձեվացիք։



¹³ Թովմա Արծրունի և Անանուն, Պատմութիւն Արծրունեաց տան, Երևան, 1935, I, Ը, էջ 88։

¹⁴ Ղ. Ալիշան, Հին հավատք կամ հեթանոսական կրօնք Հայոց, Վենետիկ, 1895, էջ 280։

¹⁵ Անդ, էջ 281-283։

¹⁶ Նույն անունը կրող բերդըն այլուր հայտնի են մահ *Աստաբերդ* տարբերակով։

¹⁷ Թովհան Մամիկոնեան, Պատմութիւն Տարօնոյ, Վենետիկ, 1832, էջ 28։